

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЯЖКОЇ КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Передумовою будь-якого наукового дослідження є констатація проблемної ситуації, що має місце в певній сфері наукового пізнання [7, с. 30]. У вітчизняній кримінологічній науці ще й дотепер окремо не вирізняється як самостійний предмет дослідження корислива насильницька злочинність. Це питання порушувалося ще за радянських часів при кримінологічній класифікації, проте свого остаточного вирішення так і не знайшло. Кримінологами обстоювалися різні позиції щодо типологічної належності цих злочинів. Пропонувалося їх розглядати в структурі корисливих, насильницьких злочинів і одночасно як корисливі, й насильницькі посягання. Наукова дискусія завершилася досить несподівано: науковці взагалі відмовилися виокремлювати корисливу насильницьку злочинність у самостійну типологічну групу, всупереч кримінальним реаліям, що демонструють негативні тенденції в кількісно-якісних показниках цього виду злочинності, незважаючи на вже наявні здобутки практики в багатовіковій історії боротьби з таким різновидом найбільш суспільно небезпечних посягань і в розріз суспільній значущості проблеми.

Комплексних же досліджень саме *тяжкої*, фактично ядра корисливої насильницької злочинності, в якому сконцентровані найбільш суспільно небезпечні її прояви, як-то: корисливі вбивства, вбивства на замовлення, бандитизм, організовані, рецидивні форми грабежів, розбоїв, вимагань та ін. – взагалі не провадилося. Понятійно-категоріальний апарат кримінологічної науки не містить поняття корислива насильницька злочинність. Усе це свідчить про складність порушеної проблеми, її неоднозначне сприйняття науковою спільнотою й гостру необхідність ґрунтовного теоретичного аналізу й емпіричного вивчення даного різновиду злочинності. Слід подолати існуюче протиріччя між кримінальною реальністю й істинністю її відбиття в наукових знаннях. Ретельне, поглиблене опрацювання наявної проблеми вимагає послідовного аналізу її різних сторін з одночасною постановкою конкретних завдань, що підлягають розв'язанню у процесі пізнання та його результатів.

Евристичний аспект дослідження полягає в необхідності розкрити етимологію й феноменологію корисливої насильницької злочинності загалом та її тяжких форм, зокрема, і, виходячи із цього, розкрити механізм злочинної поведінки. Із цією метою висувуються наступні робочі гіпотези: 1) якісна неоднорідність корисливих мотивів визначається соціальним статусом і рівнем матеріальних запитів злочинця; 2) передбачається існування казуальної залежності між вартісним вираженням предмета посягання і насильницькими формами злочинних посягань; 3) ступінь заподіяння фізичної шкоди здоров'ю зумовлено інтенсивністю опору жертви; 4) вбивство потерпілого вмотивовано установкою на фізичне знищення свідка злочину. Висунуті гіпотези підлягають емпіричній перевірці за результатами дослідження.

Онтологічний аспект вивчення проблеми тяжкої корисливої насильницької злочинності передбачає встановлення загальних закономірностей впливу соціально-економічних трансформацій на модус людського буття. Онтологічний статус розглядуваного виду злочинності визначається категоріями «сутність» та «існування», що відбивають власний рух об'єкта із середини назовні [11, с. 169]. Буттєвий субстрат людей формується за новими законами суспільного розвитку. Онтологічна дилема Є. Фрома – «мати чи бути?» – в контексті життєвої практики вирішується на користь експансії (агресивного заволодіння) матеріальними благами, коли значна частина населення вбачає особисте щастя й доцільність існування у встановленні переваг і влади над іншими [14, с. 107].

Праксіологічний аспект дослідження пояснюється докорінною зміною системи суспільних цінностей, що змістовно наповнюють соціальну активність людей. Вагомий вплив на вибір кримінальних форм останньої справляють ціннісно-сміслові диспозиції свідомості, що фіксуються у процесі рефлексії суспільного буття, стосовно відповідності суспільних цінностей та інтересів індивідуальним потребам та інтересам, узгодженості зі світоглядом людини, морально-етичним її переконанням, індивідуально визначеним критеріям справедливості. Особливого драматизму цей процес набуває при усвідомленні населенням ринкових реалій українського суспільства. Масштабна економічна деривація призвела до соціальної дезорганізації значної частини населення. За таких умов відбувається трансформація суспільної свідомості в бік суто прагматичного світосприйняття через призму взаємовигоди, раціонального egoїзму, наживи, споживацтва. До матеріального базису, який і надалі окреслює змістовне наповнення психоемоційних, моральних і духовних структур свідомості, додаються штучні маніпулятивні впливи за допомогою закодованої інформації на сферу підсвідомості, що є найменш дослідженою. Так, доба олігархічно-кланової ринкової моделі володарювання напівкримінальних бізнес-груп генерує новий тип кримінальної свідомості, у якій культивується такий прояв агресії, як експансія – захоплення матеріальних цінностей і безпідставне обернення їх на свою користь [1, с. 195]. Комерціалізація всіх царин суспільного життя за допомогою комунікаційних технологій дозволяє масово й перманентно тиражувати насильницьку інформацію корисливого штибу (зразка), розраховану не лише на свідоме, а й на підсвідоме її сприйняття людьми. Сьогодні досить вигідно заробляти на споконвічних людських вадах: жадібності, агресії, гедоніських устремліннях. Останні найбільш гостро проявляються серед верств населення, де не сформовано морально-правових імперативів, розмито систему цінностей, не визначено буття. Не випадково соціальні патології і кримінальні форми соціальної активності найбільш поширені серед неповнолітніх, молоді, осіб з кримінальним минулим, деморалізованої частини населення.

Гносеологічний аспект вивчення тяжкої корисливої насильницької злочинності викликано необхідністю пізнання її генези, наукового пояснення її детермінант, вивчення особистості злочинця і специфіки злочинної мотивації. Для вирішення гносеологічних завдань потрібно визначитися з методологічним підґрунтям, набором конкретних методів, технічних прийомів і процедурою дослідження. Точкою відліку останнього стане чітке окреслення його предмета через формулювання категорії «тяжка корислива насильницька злочинність» і з'ясування її структури. Отримані результати не тільки дозволять поглибити знання про її етіологію, а й будуть покладені в основу розробки комплексу запобіжних заходів.

Криміногенний аспект [3, с. 46] дослідження зумовлено загальним станом корисливої насильницької злочинності в Україні, несприятливими тенденціями структури й динаміки тяжких та особливо тяжких злочинів, латентними показниками, соціально-психологічними особливостями контингенту злочинців.

Насамперед відмітимо, що статистично-облікова звітність МВС України в структурі розглядуваної категорії злочинів не передбачає виокремлення кваліфікуючих ознак, за якими на підставі ст. 12 КК України можна відносити той чи інший злочин до категорії тяжких чи особливо тяжких. Ідеться про склади злочинів, передбачених пунктами 6 і 11 ст. 115 і статтями 186, 187, 189, 121, 257, 262, 289, 308, 312 і 313 КК. Визначити питому вагу саме тяжких та особливо тяжких посягань у структурі вищенаведених злочинів – одне із завдань дослідження.

Стисло проаналізуємо абсолютні й відносні показники найбільш поширених насильницьких корисливих злочинів в Україні за останні 6 років (2001–2006 рр.), з моменту прийняття нового Кримінального Кодексу. За звітний період загальний рівень злочинності невпинно знижувався (за винятком 2003р.): 2001р. – 503676 (100%), 2002р. – 408274 (-19%), 2003р. – 556351 (+36%), 2004р. – 520105 (-6,5%), 2005р. – 485725 (-6,6%) [8, с. 18], 2006р. – 420900 (-13%) [9]. Паралельно, проте значно послідовніше (навіть у 2003р.) знижувався рівень зареєстрованих умисних убивств: 2001р. – 4571 (100%), 2002р. – 4296 (-6%), 2003р. – 4041 (-6%), 2004р. – 3788 (-6,3%), 2005р. – 3315 (-12,5%) [8, с.63], 2006р. – 3093 (-6,7%) [9]. Водночас динаміка умисних убивств з корисливих мотивів постійно коливалася: 2001р. – 236 (100%), 2002р. – 197 (-16,5%), 2003р. – 217(+10%), 2004р. – 230 (+6%), 2005р. – 190 (-17,4%), 2006р. – 221 (+16,3%) [8, с. 68], а кількість убивств на замовлення щороку невпинно зростала: 2001р. – 12 (100%), 2002р. – 13 (+8,3%), 2003р. – 15 (+15,3%), 2004р. – 16 (+6,6%), 2005р. – 16 (-%) [8, с. 69], 2006р. – 25 (+56,2%) [9].

Послідовно скорочуються показники зареєстрованого бандитизму й вимагань; бандитизм: 2001р. – 72 (100%), 2002р. – 67 (-7%), 2003р. – 52 (-22,4%), 2004р. – 46 (-11,5%), 2005р. – 29 (-37%) [8, с. 37], 2006р. – 25 (-13,8%) [9]; вимагання: 2001р. – 2079 (100%), 2002р. – 2076 (-0,1%) [15, с. 752], 2003р. – 1897 (-8,6%), 2004р. – 1319 (-30,5%), 2005р. – 1153 (-12,6%), 2006р. – 913 (-20,8%) [9].

Найбільш контрастно негативною динамікою (за винятком 2006р.) вирізнялися грабежі: 2001р. – 23251 (100%), 2002р. – 21066 (-9%), 2003р. – 36484 (+73%), 2004р. – 40785 (+11,7), 2005р. – 47050 (+15,3%) [8, с. 33], 2006р. – 41663 (-11,5%) [9]. Хвилеподібний рух мала динаміка розбоїв: 2001р. – 5674 (100%), 2002р. – 5191 (-8,5%), 2003р. – 5702 (+9,8%), 2004р. – 5538 (-2,9), 2005р. – 6707 (+21,1%) [8, с. 33], 2006р. – 6465 (-3,6) [9].

Із вищенаведеного вбачається, що на фоні стійкого зниження рівня злочинності взагалі динаміка корисливих насильницьких злочинів демонструє зворотні тенденції. У структурі останніх фіксуються системні внутрішні процеси оновлення форм злочинних посягань – від істотного зниження бандитизму й вимагання до зростання вбивств на замовлення, грабежів і розбоїв. Виникає гостра необхідність наукового пояснення такої зміни криміногенної ситуації в країні в цілому, особливо щодо розвитку небезпечних тенденцій у структурі корисливих насильницьких злочинів. Припускаємо, що досліджувана злочинність становить самостійний різновид, що структурно входить до корисливої злочинності. У зв'язку із цим даний різновид злочинності має своєрідну генезу, детермінаційну базу, власні закономірності розвитку. Водночас ще й донині залишаються не вивченими структурні характеристики цієї злочинності, питома вага її групових, організованих, рецидивних форм, а також регіональні особливості.

Латентність тяжких та особливо тяжких корисливих насильницьких злочинів визначається їх кількістю, по яких з різних причин не порушено кримінально-процесуального провадження й не притягнуто до кримінальної відповідальності винних осіб [5, с. 177]. Як уже зазначалося, спеціального вивчення латентних показників розглядуваних злочинів (а тим паче тяжких та особливо-тяжких) не провадилося. За оцінками фахівців, зафіксована загальна пропорція – 1:30 – щодо латентності особливо тяжких і тяжких злочинів [12, с. 59]. За даними окремих кримінологічних досліджень цієї проблеми, проведених у Харківському регіоні (2001 р.), коефіцієнт природної латентності пограбувань і розбійних нападів на вулиці становив 1,9; пограбувань житла, розбійних нападів на помешкання – 1,7; рекету, вимагань з боку кримінальних елементів – 5,9 [13, с. 280, 281]. Робити відповідні висновки щодо обсягів латентної злочинності пропонується шляхом співставлення числа заяв і повідомлень громадян про злочини, що надходять до ОВС і показників порушених кримінальних справ [4, с. 639]. Так, кількість таких заяв і повідомлень щороку зростає: 2001 р. – 1715356 (100%), 2002 р. – 1714724 (-0,04%), 2003 р. – 2010011 (+17,2%), 2004 р. – 2297064 (+14,3%), 2005 р. – 2368703 (+3,1%) [8, с.6]. Паралельно зростає й число відмов у порушенні кримінальних справ: 2001 р. – 929425 (100%), 2002 р. – 971310 (+4,5%), 2003 р. – 1087342 (+11,9%), 2004 р. – 1351190 (+24,3%), 2005 р. – 1459261 (+8%) [8, с.14]. Зазначимо, що наведені показники стосуються лише зареєстрованих заяв і повідомлень громадян, а про обсяги відмовлених у реєстрації звернень останніх залишається тільки здогадуватися. Так звану «штучну латентність», що навмисно створюють ОВС з метою імітації успішної боротьби зі злочинністю, В.С. Зеленецький називає «злочинною латентністю» [6, с. 15]. Крім того, достеменно невідома цифра незвернень до ОВС через зневіру потерпілих у спроможність міліції покарати злочинців або через погрози з боку останніх. Латентний вимір тяжкої корисливої насильницької злочинності слід встановлювати емпіричним шляхом.

Попередній аналіз контингенту злочинців свідчить, що цей вид злочинності – прерогатива переважно неповнолітніх (15%) і 18-24-річної молоді (45%)¹. Для порівняння: за 10-річний період (1992-2002 р.) в Україні середній показник неповнолітніх у структурі всіх виявлених осіб, які вчинили злочини, становив 13,5%, а 18-24-річної молоді – 25,3% [15, с. 767, 768]. Слід установити, чому саме молодь і неповнолітні вирізняються найвищою кримінальною активністю по вчиненню даної категорії злочинів, з'ясувати етіологію їх корисливого насильства. Понад 70% злочинців на момент учинення злочину не працювали й не навчалися; половина з них діяли у складі груп, з яких близько 4% склали організовані групи; близько 30% раніше притягалися до кримінальної відповідальності переважно за корисливі насильницькі посягання. Рішення вчинити напад зазвичай приймається у тверезому стані. Лише близько 30% таких злочинців перебували у стані алкогольного сп'яніння. Викладене слід доповнити результатами авторського вибіркового узагальнення 1068 архівних кримінальних справ аналізованої категорії. Показово, що тяжкі корисливі насильницькі злочини найчастіше (65%) вчиняють мешканці сіл, селищ міського типу, районних центрів, міст районного значення, рідше – жителі обласних центрів (35%). Дана обставина вплинула на вартісний вираз майна, яким заволодівали злочинці: понад 60% викраденого мало цінність до 1000 грн. Щодо характеру предметів злочинного посягання, то майже 60% винних орієнтувалися на заволодіння грошима, валютними цінностями й виробами із дорогоцінних металів.

¹ Тут і далі по тексту наводитимуться узагальнені показники по вбивствах із корисливих мотивів, грабежах, розбоях, вимаганнях, бандитизму, згідно з Експрес-інформацією про стан злочинності на території України за 12 місяців 2006р. [9].

Неоднорідність злочинного контингенту вимагає проведення типологізації і класифікації, встановлення поведінкових особливостей кожної групи злочинців. Зауважимо при цьому, що у вітчизняній кримінології надзвичайно мало уваги приділяється дослідженню ціннісно-сислової, мотиваційної сфери регуляції злочинної поведінки. У той же час пізнання дійсної мотивації правопорушників за допомогою апробованих психологічних методик, дозволяє встановити реальні причини тяжких корисливих насильницьких посягань.

Детерміністський аспект актуальності дослідження викликаний необхідністю системного пізнання соціальної реальності з метою встановлення криміногенних явищ, процесів, проявів людської активності, що у своїй діалектичній єдності зумовлюють існування й відтворення корисливої насильницької злочинності як антисуспільної форми людського буття. Системний підхід передбачає ієрархічний аналіз соціальної реальності.

На філософсько-онтологічному рівні встановлюються інформаційні канали формування й відтворення криміногенної свідомості людей у процесі пошуку життєвого смислу. Соціальний рівень передбачає визначення широкого спектру негативних суспільних явищ і процесів, проявів соціальної активності людей, синтез яких утворює багатофункціональні детермінаційні зв'язки із корисливою насильницькою злочинністю. Особлива увага приділятиметься криміногенній ланці детермінації, що казуально пов'язана з такими злочинами. На психологічному рівні розкривається механізм злочинної поведінки, центральну ланку якого становить корислива мотивація тяжких насильницьких посягань.

Віктимологічний аспект вивчення корисливого насильства зумовлено з'ясуванням ролі жертви в його механізмі. Для цього варто вирішити низку завдань, з'ясувавши насамперед чинники віктимності населення на загальносуспільному, груповому й індивідуальному рівнях. За даними ДІТ МВС України протягом 2002-2003 рр. потерпілими від умисних убивств (замахів) стали 16347 осіб, розбоїв – 24027, грабежів – 143937, вимагань – 6407. Дані стосовно потерпілих від убивств із корисливих мотивів, убивств на замовлення, бандитизму окремо не виділяються [8, с.60]. Деякі кримінологічні дослідження ступеня віктимізації населення по окремих видах злочинів (на матеріалах опитування учнівської і студентської молоді м. Києва) показали, що по нападах з метою заволодіння майном (грабежах/розбоях) відсоток віктимізації громадян становив: 2000 р. – 7,2; 2001 р. – 2,6; 2002 р. – 11; по вимаганнях грошей або послуг шляхом погроз: 2000 р. – 8,9%, 2001 р. – 7,5%, 2002 р. – немає даних [10, с.11]. Надзвичайно важливо визначити ступень віктимізації різних соціальних груп населення залежно від окремих видів тяжких та особливо тяжких насильницьких корисливих посягань. Принципове значення має пізнання характеру віктимної поведінки за ступенем впливу на прийняття злочинного рішення з боку винних. Виникає потреба у класифікації віктимної поведінки потерпілих з метою виокремлення її причинної специфіки, ситуативних особливостей, інваріантних особистісних складників. За результатами вирішення вищевикладених завдань будуть розроблені рекомендації щодо віктимологічної профілактики тяжких та особливо тяжких корисливих насильницьких посягань.

Запобіжний аспект дослідження зумовлено тією обставиною, що тяжкі корисливі насильницькі злочини протягом століть виявляють вражаючу стійкість до репресивного впливу з боку органів кримінальної юстиції. Магістральним напрямком запобіжної діяльності має стати зважена соціальна політика, що суттєво обмежує прояви криміногенних детермінант даного виду злочинності [2, с. 4]. Слід сформулювати чітку кримінологічну політику держави з метою системної протидії кримінальній активності громадян, створення належних умов для безпеки населення в усіх сферах суспільного життя. При розробці запобіжних рекомендацій варто враховувати зарубіжний досвід протидії злочинності. Заходи індивідуального впливу мають поетапно спрямовуватися проти розгортання кримінальної мотивації, суттєво обмежуючи можливості реалізації злочинного умислу. Безпідставно залишається поза увагою суб'єктів запобіжної діяльності віктимологічний напрямок профілактики злочинів аналізованої категорії. Запропонований за результатами дослідження комплекс запобіжних заходів повинен забезпечувати ефективність діяльності владних структур, суспільних інституцій, правоохоронних органів по скороченню тяжкої корисливої насильницької злочинності в Україні, обмеженню дії й нейтралізації чинників, що її обумовлюють і забезпечують відтворення в суспільному житті.

Список літератури: 1. Берон Р., Ричардсон Д. Агресія. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с. 2. Голина В.В. Злочинності – організовану протидію. – Х.: Рубікон, 1998. – 128 с. 3. Голина В.В. Об'єкт предупреждения преступности: понятие и свойства // Борьба зі злочинністю та права людини: Зб. наук. статей / За ред. М.П. Орзіха, В.М. Дрьоміна. – О.: Фенікс, 2006. – С. 46-51. 4. Закалюк А.П. Актуальні методологічні проблеми української кримінологічної науки // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2(33) – № 3 (34). – С. 633-656. 5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – 424 с. 6. Зеленецький В.С. Возбуждение уголовного дела. – Х.: КримАрт, 1998. – 340 с. 7. Зеленецький В.С. Общая теория борьбы с преступностью: Концептуальные основы. – Харьков: Основа, 1994. – 321 с. 8. Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2001-2005 роки: Стат. зб. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – 201 с. 9. Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців у 2003 – 2006 роках К.: ДІТ МВС України, 2004 – 2007. 10. Кулик О.Г. Аналіз стану злочинності в Україні за 2002 рік та прогноз на 2003 рік: Аналітичний огляд. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 23 с. 11. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с. 12. Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2005. – 128 с. 13. Руценко І.П. Соціологія злочинності: Монографія. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2001. – 370 с. 14. Фромм Э. Иметь или быть. – М.: Прогресс, 1986. – 238 с. 15. Шахун В.І. Суспільство і злочинність. – К.: Атіка, 2003. – 784 с.

Надійшла до редакції 29.11.2007 р.